

Tóth Fruzsina Rozina¹**Bibó, a civil társadalom és a rendszerváltás²***Absztrakt*

A tanulmány a magyar civil társadalom rendszerváltás körüli és azt követő helyzetét vizsgálja, különös tekintettel arra, hogyan alakultak ki – és hogyan maradtak fenn – azok a történelmi, társadalmi és diszkurzív keretek, amelyek korlátozták a szélesebb társadalmi részvételt. A szöveg kiindulópontja, hogy a nyugati eredetű civil társadalomelméletek – például Jürgen Habermas és Nancy Fraser munkái – gondolati keretet adnak a civil társadalom vizsgálatához, ám implicit módon ezek egy konszolidált, nyílt társadalmat feltételeznek. Ezzel szemben a magyar társadalom történeti fejlődése gyakran megszakított, traumákkal és függőségi viszonyokkal terhelt, így a demokratikus intézmények fejlődését és a civil terek kiépülését ezzel együtt kell értelmezni. A tanulmány középpontjában Bibó István elméletei állnak, különösen a szabadság fogalma és az „igazságalap” problémája. A tanulmány amellett érvel, hogy a rendszerváltás során nem alakult ki valós társadalmi konszenzus az alapvető érdekképviselési kérdésekben – mint például a tulajdonviszonyok, a lakhatás vagy a szociális biztonság. A politikai tematizáció elsősorban elitpozícióból történt, a civil szerveződések korlátozott társadalmi beágyazottsággal működtek.

Kulcsszavak: civil társadalom, Bibó elméletei, rendszerváltás

Abstract

This study examines the situation of Hungarian civil society around and after the regime change, with particular attention to how the historical, social, and discursive frameworks that limited broader social participation were formed and sustained. It starts from the premise that Western theories of civil society – such as the works of Jürgen Habermas and Nancy Fraser – provide a conceptual framework for analyzing civil society, yet they implicitly assume a consolidated, open society. In contrast, Hungary’s historical development has often been disrupted, burdened by traumas and relations of dependency; therefore, the evolution of democratic institutions and the establishment of civil spaces must be understood within this context. At the center of the study are the theories of István Bibó, particularly his concept of freedom and the problem of the “truth foundation.” The paper argues that during the regime change, no genuine social consensus emerged on fundamental issues of representation — such as property relations, housing, or social security. Political agenda-setting took place primarily from elite positions, while civil organizations operated with limited social embeddedness.

Keywords: civil society, Bibó’s theory, regime change

¹ Adjunktus, PhD, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék.

² DOI: 10.59558/jesz.2025.3.183

I. Bevezetés

Egyik legizgalmasabb élettörténet interjúból egy kilencvenpár éves interjúalany visszatekintve a számtalan történelmi fordulatra, amit 1924-es születése óta átélt, azt konstataálta, hogy „*az akkor is úgy volt, ahogy azután is*”. Csak látszólagos az ellentmondás. Bár az interjúalanyunk, Iván, legalább hat rendszerváltáson, korszakváltáson³ van túl a 2015-ben készült interjú idején, bizonyos jelenségek végigkísérik az életét. Bibó István több írásában pont az Iván által röviden összefoglalt igazságot fejti ki tudományos igényességgel, mi is történik a magyar társadalommal az átmenetek során.

Történelmünk megszakításokkal teli, melyek gyakorta valamilyen globális változás helyi megjelenését fémjelzik. Ez a töredezettség nem kedvez számtalan belső folyamatnak: nem kedvez a történelemről és magunkról szóló diskurzus kiteljesedésének, alapértékeink közös meghatározásának, vagy a demokratikus rendszerek, intézmények és cselekvések megszilárdulásának. Többek között emiatt is ma két polarizált csoport vetélkedik abban, hogy milyen önképet fogadjunk el magunkról. Az egyik, akiket Bibó talán hamis realistáknak nevezne, a magyar társadalmat hatalmas, ezeréves történelme alapján valódi erején felülinek ábrázolja. A másik, akikre talán ráfogható a túlfeszített lényeglátók leírása, ezt tényalapon tagadja, egyúttal társadalmunkat a szabadságra képtelennek, demokráciára alkalmatlannak láttatja. Míg az első megközelítés – úgy gondolom – valóban hamis, legalábbis túlzó, a másik inkább áll tényalapon, de nemcsak, hogy nem nyújt vonzó önképet, hanem csak az érem egyik oldalát veszi figyelembe. De hogyan tudunk ránézni arra a társadalomra, amelyben éppen benne élünk, nem hamisan, ugyanakkor megértve azt? Ebben lehet segítségünkre Bibó István munkássága, amely talán legközelebb járt ehhez a célkitűzéshez.

A civil társadalom elemzése pont azért lehet érdekes számunkra, mert ebben a szférában folynak össze a fent pedzegetett kérdések. A civil szféra az a terep, ahol megvitátjuk, megvitathatnánk közügyeinket, artikuláljuk érdekeinket, állapotunk meg a minket összekötő „igazságalapban.” Itt kapcsolódik össze magánéletünk a politikával.

Ugyan osztom azt az álláspontot, hogy civil társadalomról nem pusztán demokratikus rendszerekben beszélhetünk, mégis úgy döntöttem, hogy ebben az írásban a rendszerváltás pillanatában nézek rá arra, hogyan kezd kialakulni – pontosabban folytatódik – a civil társadalom az új demokratikus–kapitalista rendszerben. Szakaszokkal teli történelmünkben ez egy új fejezet, amely sok szempontból igencsak kedvezett a civil tér megerősödésének, ugyanakkor úgy gondolom, hogy a későbbi autokralizálódás okai itt már jelen vannak. Így a rendszerváltás civil társadalmának Bibó szemüvegén keresztüli vizsgálata jelen tanulmány fő célkitűzése. Ebben Bibó Istvánon kívül Zsidai Ágnes munkáit hívom segítségül, akinek érdemei megkerülhetetlenek Bibó életművének feldolgozásában, életben tartásában és népszerűsítésében. Zsidai egész munkásságában vissza-visszatér Bibóhoz, annak jogbölcseleti gondolataihoz, jogszociológiai elképzeléseihez és mai napi relevanciájához.⁴

A következő tanulmányban tehát azt a kérdést járom körbe, hogy mit is jelent a civil társadalom elméleti értelemben, ez hogyan alkalmazható a magyar viszonyokra Bibó István

³ Horthy korszak, II. világháború, 1945-47-es átmenet, Rákosi korszak, Kádár korszak (és ennek konszolidációja), rendszerváltás utáni demokratizáció, Orbán korszak.

⁴ Pl.: Zsidai Ágnes: Bibó István jogbölcseleti hagyatékának rekonstrukciója. In Jog, állam, politika 2011/3. sz.; Zsidai Ágnes: Bibó István – Az államtudós és államférfi. In Tolle Lege, 2013/1. sz. 1-7. o., Zsidai Ágnes: Jogi szuverenitáselmélet Horváth Barna és Bibó István jogbölcseletében. In Jogtudományi Közlöny, 2013/12. sz. 601-609. o., Zsidai Ágnes: A moralitás mint módszer: Bibó István a leghumanistább és a legmorálisabb magyar gondolkodó. In: Chronowski Nóra et al. (szerk.): A szabadságszerető embernek: Liber Amicorum István Kukorelli, Gondolat Kiadó, Budapest, 2017, 404-415. o., Zsidai Ágnes: A „szabadgondolkodó keresztény”. Bibó és a protestantizmus. In Jura, 2019/26. sz. 172-185. o., „Erőszak nélkül az erőszakellen” Mannheim Károly és Bibó István kordiagnózisához. In Jogelméleti Szemle, 2022/4. sz. 288-294. o.

munkásságán keresztül, illetve e gondolat mentén hogyan alakult a civil társadalom szerepe a rendszerváltás során.

II. Civil társadalomelmélet

Ahogy a bevezetőben is említésre került, a magyar társadalom és jogfejlődés sajátos, nehézségekkel, megszakítottságokkal és traumákkal teli természete miatt, az alapvetően nyugati társadalmakban kialakult elméleteket álláspontom szerint csak fenntartásokkal alkalmazhatjuk. Használatuk során a helyi sajátosságokat, a helyükön és súlyuknak megfelelően kell figyelembe vennünk. Ebben a vállalkozásban keresve sem találhatnánk hathatósabb segítséget Bibónál. Bibónak kivételes érzéke volt a precíz helyzetértékelésre, azaz, hogy a magyar társadalom fejlődését mindig a tényekből, és nem elvárásokból próbálta megérteni. Ebben a részben két kulcsfontosságú civil társadalomelméletet mutatok be, külön figyelmet szentelve azok korlátaira a magyar civil fejlődés tükrében. Majd – a következő alfejezetben – megvizsgálom ezeket a korlátokat Bibó *a magyar társadalomfejlődésről, szabadságról és pontos helyzetértékeléséről (megfelelő igazságalap)* szóló következtetésein keresztül.

A civil társadalom problematikája egészen korán, már a felvilágosodás kori elméletekben⁵ megjelenik. A korai elméletek alapján a civil társadalom egy olyan tér, ami politikum és a magánélet között helyezkedik el, célja a közügyek gyakorlása, valamint a politika befolyásolása és korlátozása. Természetesen a feltételezést számos kritika éri, főleg a kritikai elméletek részéről,⁶ abban a tekintetben, hogy ebbe a térbe való belépés igencsak korlátokkal teli, nem mindenki szólhat bele érdemben a közügyek megvitatásába. A kiinduló premissza ugyanakkor mai napig tartja magát, azaz, hogy a civil társadalom egy, a közügyeink megvitatására szolgáló tér, ily módon immanens része egy demokratikus társadalomnak, ugyanakkor autokrata berendezkedések sem hiányolják azt.⁷ Ebben a fejezetben két, egymásra reflektáló elméletet mutatok be, hogy érzékeltessem az általam vizsgált kritikai megközelítés gyökereit.⁸

⁵ Pl.: Burke, Edmund: Töprengések a francia forradalomról. Atlantisz, Budapest, 1990., Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: A jogfilozófia alapvonalai vagy A természetjog és államtudomány vázlata. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971., Locke, John: Két értekezés a kormányzatról. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. Tocqueville, Alexis de: A demokrácia Amerikában. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.

⁶ Kimondottan tagadja ezt a tézist Karl Marx, aki szerint a társadalom struktúráját a gazdasági viszonyok alakítják, ami a tőkeviszonyok természete miatt deklaráltnan egyenlőtlen marad. Antonio Gramsci hegemonia elmélete szerint az egyenlőtlenségeket a kultúra konzerválja, így ezek diskurzusok valójában fenntartják a hatalmi struktúrát. Lsd. Marx, Karl: A tőke (részlet). In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Ú-M-K, Budapest, 2000, 170-174. o. és Gramsci, Antonio: Selection of Prison Notebooks. International Publishers, New York, 1971.

⁷ Micknick, Adam: Letters from Prison and Other Essays. University of California Press, Berkeley, 1976, 135-148. o., Havel, Václav: Anti-political politics. In Keane, John (szerk.): Civil society and state. Verso, London, 1988., Tamás, Gáspár Miklós: The disquisition on civil society. In Social Research, 1994/2. sz. 205-222. o., Vajda Mihály: Civil társadalom és demokrácia. In Réz Pál (szerk.) Bibó emlékkönyv. Századvég, Budapest, 1991, 183-193. o.

⁸ Emiatt több olyan elméleti keret említésre sem kerül, ami árnyalni tudja a fent bemutatottakat. A teljesség igénye nélkül így kimarad a két fenti elméleti megközelítés marxi bemutatása (Marx: i.m. 170-174. o., Gramsci: i.m.), az univerzális civil társadalomelmélet kritikájának bemutatása (Cohen, Jean L. – Arato, Andrew: The discontents of civil society In Cohen, Jean L. – Arato, Andrew (szerk.): Civil Society and Political Theory, MIT Press, Cambridge, 1992, 177-344. o., Alexander, Jeffery: The civil sphere. Oxford University Press, Oxford, 2007.), a proletariátus szemszögből való megközelítése (Negt, Oskar – Kluge, Alexander: Public Sphere and Experience Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere. University of Minnesota Press, London, 1993.), valamint nem-demokratikus társadalmi megközelítés is (Micknick: i.m., Havel: i.m.)

Jürgen Habermas is ebből a gondolatból indul ki *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című paradigmaalkotó munkájában.⁹ Habermas saját korának társadalmi nyilvánosságát egy polgári-burzsoá civil társadalomként elemzi. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy tisztában van azzal, hogy egy kapitalista társadalomban a közügyekbe való belépés lehetősége nem egyenlő, az osztályhelyzet meghatározza, ki mennyire tud hatással lenni a közügyekre. Így felhívja a figyelmet arra, hogy a rendszer maga nem formálisan, hanem a gyakorlata során vagyoni alapon folyamatosan szelektál.¹⁰ Ugyanakkor Habermas nem vesz figyelembe az osztályhelyzeten túli szempontokat, mint például a rassz vagy a nem kérdését. Legfontosabb állítása mégis az, hogy aki be tud lépni ebbe a térbe, az ott szabadon és egyenlő módon vehet részt a közügyekről szóló vitában, és alakíthatja a közvéleményt.¹¹

Nancy Fraser többek között Habermas gondolatait viszi tovább, és jut arra a következtetésre, hogy téves lenne feltételezni egy egységes társadalmi nyilvánosságot. Fraser álláspontja, hogy a társadalmi nyilvánossággal párhuzamosan léteznek elnyomott ellennyilvánosságok. Ezek olyan terek, melyben egy-egy elnyomott kisebbség tagjai – például nők, afro-amerikai vagy homoszexuális emberek – vitatják meg saját elképzeléseiket és ennek eredményét közösen próbálják érvényesíteni a tágabb értelemben vett nyilvánosságban.¹² Hasonlóan Habermashoz Fraser is feltételezi, hogy ezekben a szűkebb csoportokban a vita szabad és egyenlő.

Nem mehetünk el amellett, hogy ezek a megközelítések implicite egy szabad és megállapodott társadalmat feltételeznek. Olyat, ahol a közügyekbe való beleszólás, ha nehézségek árán is, de lehetséges. Feltételezik továbbá, hogy a szabad viták során valamilyen közös érdek is megfogalmazható, így a társadalmi cselekvés nyílt térben, nyílt diskurzusok mentén zajlik.¹³

Adódik tehát a kérdés: hogyan alkalmazhatók ezek az elméletek egy olyan társadalomra, mint a magyar? Ha a magyar civil társadalmat kívánjuk vizsgálni, érdemes-e a megközelítések alapján értelmezni? És ha igen, milyen következtetések vonhatók le? A következőben ezekre a kérdésekre keresek választ Bibó *szabadságról* és a *valóság megfelelő értelmezéséről* (igazságalap, közös érdek) szóló elképzelései alapján.

II.1 Bibó és a szabadság

Bár nem kifejezetten a civil társadalom kapcsán, de a szabadság és a szabad ember kérdése megkerülhetetlen kiindulópont Bibó életművében.¹⁴ A szabadságról alkotott elképzelései alaposan feldolgozottak, és mind a tudományos, mind a közéleti gondolkodásra a mai napig hatással vannak. Zsidai Ágnes egyenesen központi gondolatként azonosítja Bibó szabadságfogalmát, és úgy fogalmaz: „A szerteágazó, de kényszerűen torzó életművet összefogja Bibó átütően humánus, szabadságszerető személyisége, emberi tartása [...]”¹⁵ Tehát Bibó számos írásában foglalkozik hangsúlyosan a szabadság kérdésével, így Zsidaival egyetértve mondhatjuk: ez a téma valóban összefogja gondolkodásának egészét. Bibó több, főleg későbbi írásában, arra keresi a választ, hogyan működik a szabadság az emberek életében, a társadalmi valóságban. Ez a kérdés foglalkoztat engem ebben a részben is, így nem arra

⁹ Habermas, Jürgen: *Társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971.

¹⁰ Habermas 1971.

¹¹ Habermas, Jürgen: *Legitimációs problémák a modern államban* In: Habermas, Jürgen: *Válogatott tanulmányok* Atlantisz, Budapest, 1994, 183-222. o.

¹² Fraser, Nancy: *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy*. In: Craig J Calhoun (szerk.) *Habermas And The Public Sphere*. MIT Press, Cambridge, 1992, 109-143. o.

¹³ Habermas 1971, 1994; Fraser 1992.

¹⁴ Bibó, István: *Szabadságszerető ember: [1938-1940 körül kelt politikai tízparancsolat-próbálkozás]*.

¹⁵ Zsidai Ágnes: Bibó István – Az államtudós és államférfi. In *Tolle Lege*, 2013/1. sz. 1-7. o.

keresem Bibó alapján a választ, hogy *mi* a szabadság filozófiai értelemben. Sokkal inkább arra, hogy hogyan *működik* az emberek szabadsága. Létezik-e olyan szabad társadalmi, civil tér, amit a fenti elméletek feltételeznek.

Bibó *Az európai társadalomfejlődés értelme* c. tanulmányában fejti ki azon álláspontját, hogy a Nyugat-európai társadalomfejlődés esetén azok a társadalmak tudtak egy stabil demokráciához elvezetni, akik megfelelő *igazságalapból kiindulva* és a *szabadságok kiteljesedését* figyelembe véve vívták meg a demokráciához vezető forradalmakat, vitték véghez a reformokat.¹⁶ E két tényező – az igazságalap és a szabadságjogok kibontakozása – tehát kulcsfontosságú Bibó számára, de kezdjük a másodikkal.

Azok szabadságok, szabadságjogok, melyek stabil demokráciához vezetnek – és melyek egy a civil társadalom működéséhez elengedhetetlenek, mindig valamiféle harc eredményei. A szabadságért minden esetben meg kell küzdeni, az folyamatos kölcsönhatások, ütközések mentén nyer teret és tartalmat. Int azonban attól, hogy ezt a harcot csak egyfajta forradalomként értelmezhetnénk. A forma másodlagos – számára mindig a tartalom a lényeges. A szabadságnak explicit módon, kimondva és kikényszerítve kell megjelennie a hatalommal szemben.¹⁷ „Mindehhez [demokratikus állam és társadalom létrejöttéhez] azonban az kell, hogy a kilátástalan forradalmiság frazeológiáját egyszer végre radikálisan föladjuk, és rájövünk arra, hogy a forradalom nagyon hasznos dolog lehet adott szituációkban, és nagyon haszontalan más szituációkban.”¹⁸ Nagy átalakulás, a szabadság kiharcolása a zsarnokság alól, történhet forradalommal, reformmal, mozgalom útján, akár a szavazófülkében is. Ilyen értelemben a rendszerváltás is lehetett volna egy tartalmilag valódi, tárgyalásos úton végbemenő átalakulás. Bibó szempontjából mindig az a döntő, hogy az adott harc a társadalom szöveteiből indul-e ki, mennyire széles társadalmi támogatottság és követelés áll mögötte, és hogy ez a követelés valóban beépül-e a mindennapi élet és társadalmi működés rendjébe.

E szempont alapján érdemes végiggondolni, hogyan alakultak a magyarországi szabadságharcok, mozgalmak és reformtörekvések. Nos nem túl jól. Forradalmainkat kivétel nélkül leverték, többnyire külső erők segítségével. A mozgalmiság ugyan erős hagyományokkal rendelkezett a két világháború között, így jelentős munkásmozgalomról és erős feminista mozgalomról is beszélhetünk,¹⁹ de a történelem nem engedte, hogy eredményeit implementálni tudjuk, gondoljunk itt a második világháborúra, majd a bevezetett szocialista diktatúrára.

Erdekes módon ennek emlékezete is kikopott a közgondolkodásból, nem jelenik meg az emlékezeti kultúrában.²⁰ Talán el is felejtettük társadalmi szinten, hogy mennyire szerveződő társadalom volt a miénk. Forradalmaink emlékezete is többnyire a forró iskolaudvarra vezényelt, katonás rendbe terelt tanulók kötelező részvételére épülő, iskolai rendezvényekben érhető tetten. Gyerekeink ebben rendszerezett formában érzik át, hogy őseink, hogy küzdöttek a szabadságért és buktak el. Sok esetben így a magyar emlékezeti kultúrában a szabadság, annak elvesztésével együtt jelenik meg.²¹ És ez sem újkeletű, a szabadság *át nem élése*, újra és újra visszatér a magyar tapasztalásokban. Bibó a háború utáni felszabadulásról egyidőbeni

¹⁶ Bibó István: *Az Európai Társadalomfejlődés Értelme*. In Vida István (szerk.) Bibó István Válogatott Tanulmányok. Harmadik Kötet 1971-1979, Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 7-123. o. [a továbbiakban: Bibó 1886a]

¹⁷ Bibó 1986a: 7-123. o.

¹⁸ Bibó 1986a: 56-57. o.

¹⁹ Czeferner Dóra: 1913. A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten. In Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.) *Magyarország globális története. 1869-2022*. Corvina Kiadó, Budapest, 2022, 106-110. o., Csunderlik Péter: 1980. Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot. In Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.) *Magyarország globális története. 1869-2022*. Corvina Kiadó, Budapest, 2022, 49-53. o.

²⁰ Halbwachs, Maurice: A kollektív emlékezet és idő. In Felkai Gábor (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez I-II. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Új Mandátum könyvkiadó, Budapest, 2000.*

²¹ Bibó István: *A Magyar Demokrácia Válsága*. In Vida István (szerk.): Bibó István Válogatott Tanulmányok. Második Kötet 1945-1949, Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 5-79. o. [a továbbiakban: 1986b]

megszállásról így ír „Magyarország lakosságának túlnyomó többsége a demokrácia és felszabadulás ügyét és a háborúvesztés nyomorúságának tényeit összekapcsolja és lehet, hogy történelmi emlékezetében tartósan össze is fogja kapcsolni.”²² Nem sejthette akkor, vagy csak nem írhatta le, hogy a felszabadulásból megszállás lett, a demokratikus átalakulásnak pedig a reménye is elveszett évtizedekre.

Bibó már nem élte meg a következő rendszerváltást. A 89/90-es átalakulás új helyzetet teremtett: először nyílt lehetőség a politikai szabadságjogok intézményes megvalósítására, Bibó helyzetértékelése után történelmünkben először. Nem csupán retorikai elemként jelenik meg a szabadság intézménye, de az Alkotmányunk, sarkalatos törvényeink, valamint az ezekre létrehozott jogállami intézményeken által védve. A civil társadalom kérdése értelmiségi körökben a rendszerváltás előtt is megjelenik, mintegy ellenpólusaként, az ellenállás szervező szféraként a pártállammal szemben, a rendszerváltás alatt pedig kimondottan hangsúlyos lesz.²³

Arató András hívja fel a figyelmet arra talán először, hogy a lengyel és magyar rendszerváltási folyamat közti egyik legszembetűnőbb különbség a társadalmi beágyazottság volt. Míg a lengyelek, a tömegeket aktívan magukba foglaló Szolidaritás mozgalom bevonásával váltanak rendszert, addig Magyarországon nincs semmilyen hasonló szerveződés.²⁴ Így amikor a civil társadalomra pillantunk rá, akkor egy korlátozott szabadságképet kapunk, mégpedig társadalmi csoportok mentén korlátozottat. Értelmiségi, elit csoportok, akik a fenti értelemben folytatnak civil, politizáló tevékenységet, nem lépnek együttműködésre tág társadalmi rétegekkel. A rendszerváltás során ezen csoportok egy része belépett a pártpolitikába, más része intézményesült civil szervezeteket alapított.²⁵ Ebben az értelemben a rendszerváltással valóban kitágult a nyilvánosság tere, ugyanakkor azt alapvetően az elit alakította azt. Sem a pártosodó, sem a civil szférában aktív csoportok nem rendelkeztek széles társadalmi beágyazottsággal.²⁶ Viszont ők szabják meg az új politikai rendszer fő kereteit, és így a politika tematizációs lehetőségeit is, leginkább a polgári és politikai szabadságjogokra koncentrálva.

A rendszerváltás által megnyíló demokratikus tér valóban lehetőséget adott volna arra, hogy a civil társadalom érdemben alakítsa a politikát, de ezzel nem mindenki tudott élni. Akik beléptek, azok elsősorban elit csoportok voltak. A Bibó által fontosnak tartott széles társadalmi részvétel, a szabadságjogokért folytatott közös küzdelem így nem valósult meg. A szabadság tartalmi alakításából hiányoztak az érintett társadalmi rétegek.

II.2. A megfelelő igazságalap

„Az egész konstrukció [az Osztrák-Magyar Monarchia] jogilag magyar oldalon, tényleg a dinasztia oldalán volt erősebb, de mindkét irányban kifejezetten hazug volt.”²⁷ írja Bibó a kiegészítés kapcsán. A tanulmány elején röviden ismertetett civil társadalomelméletek két alapvető pontban találkoznak: egyrészt feltételezik a szabadság meglétét, másrészt abból indulnak ki, hogy a civil társadalom képes közös érdekeket megfogalmazni, és ezek mentén formálni a politikát. A szabadság kérdését már körbejártuk, ezért most az érdekek felől közelíték tovább.

²² Bibó 1986b:19. o.

²³ Bozóki András: Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon. L'Harmattan, Budapest, 2019.

²⁴ Arató András: Civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon. In Politikatudományi Szemle, 1992/2. sz. 53-81. o.

²⁵ Bozóki 2019.

²⁶ Bozóki András: A disszidensek eszméi. In Bozóki András: Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon. L'Harmattan, Budapest, 2019, 154-166. o.

²⁷ Bibó 1986a: 585. o.

Úgy vélem Bibó, legalábbis részben erről ír, amikor a különböző átmeneteket elemzi. Az igazság alap egyfajta közös nevező, egy kiindulópont, amelyet a társadalom tagjai osztanak. Meggyőződése szerint nem létezhet tartósan működő demokratikus állam és társadalom ilyen közös alap nélkül. Bibó szerint azonban az igazságalap körüli diskurzus a legtöbb esetben félresiklik. Talán leginkább idézett tanulmányában *Az eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelemben* is emellett érvel. Ebben több történelmi sorfordító esemény mellett a kiegyezés utóéletét is vizsgálja. Állítása szerint már a kiegyezés alkupozíciói is hamis premisszára épültek mindkét fél részéről. Az osztrákok több erőforrást feltételeztek magyarok oldalán, – pont az elbukott szabadságharcban látottak miatt – mint amennyi valójában volt. A magyarok pedig úgy vélték, hogy a Birodalom túl erős ahhoz, hogy megkerülhető legyen a csatlakozás.²⁸ Ezek az *elcsúszások* folyamatosan ismétlődnek a magyar történelemben, ismétlődik a második világháború után is.

Ugyanakkor, véleményem szerint a civil társadalom rendszerváltáskori helyzetének vizsgálatánál nem is ez a fontos. Azaz nem az talán a lényeg, hogy az adott pillanatban helyes volt-e „*forradalmat csinálunk*” vagy sem. Sokkal inkább az akkori diskurzusok elcsúszása, valamint ezekre az eseményekre épülő, sok esetben hamis elképzelések a fontosak számunka, hogyan gondolkozunk és hogyan emlékezünk ezekre az eseményekre. Milyen kép él magunkról az eseményeken keresztül. A következőkben vitakérdésként foglalkozok mind a két aspektussal, azaz, hogy csúszik félre a megfelelő igazság alapunk – érdekeink – a rendszerváltás során, és hogyan tartjuk fent kitartó munka árán ezeket a félrecsúszásokat.

II.2.1. Igazságalap hiánya és a rendszerváltás civil tematikái

Bozóki András a *Gördülő rendszerváltás* c. munkájában dolgozza fel a rendszerváltás folyamatát, melyben külön részt szentel a rendszerváltás körüli második nyilvánosság tematikájának. Bozóki a szamizdat lapok elemzése kapcsán jut arra a megállapításra, hogy azok öt téma mentén szerveződnek, melyek a morális politika, a nemzeti kérdés és nemzeti kisebbségek kérdése, az egyházak, békemozgalmak és szolgálatmegtagadók, a környezetvédelem, valamint a kultúrpolitika kérdése.²⁹ A rendszerváltás kezdetén megjelenő első civil szervezetek is általában ezekhez a témákhoz kapcsolódva jöttek létre – különösen a környezetvédelem, valamint a polgári és politikai szabadságjogok, mint például a szólásszabadság, véleménynyilvánítás és jogállamiság kérdése mentén. Bár marginálisabban, de felmerültek a roma kisebbség és a szegénység problémái is, a domináns tematika azonban a szabadságjogok köre épült.³⁰

Ferge Zsuzsa *A rendszerváltás nyertesei és vesztesei* c. írásában mutat rá arra, ugyanakkor arra mutat rá, hogy a rendszerváltás társadalmi megítélése Magyarországon különösen negatív volt a régió más államaihoz képest. Kérdőíves vizsgálat alapján jut arra a következtetésre, hogy míg a szabadságok valóban biztosítottá válnak a demokratikus átalakulásnál, és azt fontosnak is tartották a válaszadók, addig a biztonságok – elsősorban egzisztenciális biztonságok – nem biztosítottak az új, kapitalista rendszerben, ugyanakkor ezek a fontosabbak az emberek számára.³¹ Ahogy írja, „[e] tekintetben szinte teljes a homogenitás: gyakorlatilag minden biztonság minden társadalmi csoport, jövedelmi csoport, politikai

²⁸ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In Vida István (szerk.): *Bibó István Válogatott Tanulmányok. Második Kötet 1945-1949*, Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 569-620. o. [a továbbiakban: Bibó 1986c]

²⁹ Bozóki András: *A szamizdat lapok témái*. In Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. L'Harmattan, Budapest, 2019, 100-109. o.

³⁰ Bozóki 2019.

³¹ Ferge Zsuzsa: *A rendszerváltás nyertesei és vesztesei*. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1996, TÁRKI, Századvég*, Budapest, 1996, 414-443. o.

színárnyalat számára fontos. Azok számára is, akiknek a szabadság különösen fontos. Szinte nincs olyan csoport, amely a szabadságokat magasabbra értékelné, mint a biztonságokat. Ellentétben azonban a szabadságokkal, a biztonságok megépítettsége deficitese.”³² Azaz a közös nevező, vagy a civil társadalomelméletekben megjelenő közös érdek ebben talán a Ferge által megfogalmazott felismerésben lehetett volna megtalálni. Ennek megértése és érvényre juttatása azonban teljes mértékben elmaradt. Ferge és Bozóki megállapításait összevetve egy egymás mellett elbeszélő politikai tematizáció képe bontakozik ki.

Mindez kísértetiesen egybeesik azzal, amit Bibó a hamis realistákról és túlfeszült lényeglátókról ír. A köztük kialakuló vita szétesésű, így nem jön létre egy olyan tényalap, amihez cselekvéseinket igazítani lehetne. Bibó terminológiájában a hamis realisták egy elméleti konstrukciót, vágyképet próbálnak elfogadni és elfogadtatni valóságként, sokszor az elitbe való bejutás pedig azon múlik mennyire teszi magévá az egyén az uralkodó hamis realizmust. Mindeközben, a másik oldalon a túlfeszített lényeglátók megtagadják, hogy részt vegyenek ebben a hamis diskurzusban, így viszont kivonulnak a közös terünkből „ádáz próféta-ságba szorulnak”.³³

Ezt a problémát egy konkrét példával szeretném közelebb hozni. Talán az egyik legfontosabb rendszerváltáskori félreértés az a tulajdonviszonyok és a szociális biztonság – szociális jogok? – körül alakul ki. Fontos, hogy a rendszerváltás nem pusztán demokratikus és jogállami átmenet volt, de szocialista (szerű) gazdaságról kapitalista gazdaságra való átalakulás is. Ennek során két ellentétes gondolat találkozik. Az új neoliberais gazdaság premisszái mellett érvelők a kis állam, a piac mint szabályozó erő és az önérvényesítés oldaláról érvelnek. Mindeközben úgy vélik, hogy a kádári széles szociális juttatások egyrészt fenttarthatatlanok, másrészt a paternalista-diktatórikus államszervezés velejárói.³⁴ Az ezt ellenzők próbálták rávilágítani arra, hogy a magyar társadalom nem felkészült a kapitalista átállásra ilyen gyorsan, és igyekeznek kihangsúlyozni a negatív következményeit, mint a hatalmas munkanélküliség, a köztéri hajléktalanság látványos megjelenése vagy épp a különböző függőségek – leginkább alkoholizmus – terjedése.³⁵

Talán az egyik legérdekesebb vita a lakhatás körül alakul ki. A nyolcvanas évek végén a lakások 30%-a volt állami tulajdonban, melyeket az állam jórészt átad az önkormányzatoknak. Ugyanakkor más mozgósítható tőkeeszközt nem kapnak, így kénytelenek saját gazdálkodásuk érdekében megválni az ingatlanvagyonuktól, privatizálják ezeket a lakásokat.³⁶ Mára így az állami önkormányzati lakások aránya kevesebb mint 2,4 százalék.³⁷ A folyamat a rendszerváltás idején még megakadályozható lett volna. Győri Péter írt a korai kilencvenes évek lakhatási szabályozásának vitájáról, ami majd a mai napig hatályban lévő lakástörvény körül alakult ki. Győri azt állítja, hogy a szabályozás annyira piacpártira sikerült, hogy a tanácsadóként jelenlévő amerikai szakemberek hívják fel a figyelmet arra, hogy szociálisan sérelmes lesz. Ugyanakkor az első, demokratikusan megválasztott MDF kormány, annyira meg szeretett volna felelni, az új rendszer szabta – vagy általuk gondolt – követelményeknek, hogy nem vette ezt figyelembe. Így lesz a lakás – más tényezők mellett - és a lakhatás tőkeeszköz valamiféle alapjog vagy

³² Ferge 1996: 425. o.

³³ Bibó 1986c: 604. o.

³⁴ Pl.: Kornai János: A posztoszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról. In Közgazdasági Szemle, 1992/6. sz. 489-512. o., vagy Kornai János: Transzformációs visszaesés. In Közgazdasági Szemle, 1993/7-8. sz. De foglalkozott még a kérdéssel többek között: Gedeon Péter, Bauer Tamás, Csaba László.

³⁵ Pl.: Ferge Zsuzsa: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei vagy Elszabaduló egyenlőtlenségek. De foglalkozott még a kérdéssel többek között: Kardos Gábor, Andorka Rudolf, Szelényi Iván, Tausz Katalin, Szikra Dorottya.

³⁶ Czifrusz Márton – Pósfai Zsuzsanna: Kritikus ponton? Önkormányzati lakásgazdálkodás a gazdasági világválság után. In Területi Statisztika, 2015/5. sz. 484-504. o.

³⁷ Központi Statisztikai Hivatal: Előzetes adatok. A népesség és a lakások főbb jellemzői (országos és területi adatok) 2022.

legalábbis védendő érték helyett.³⁸ Erre pedig később egy Alkotmánybírósági határozat is ráerősít.³⁹ Hol van itt a civil társadalom, a civil aktor? Amennyire én tudom sehol. Az első, kifejezetten a lakhatást védő civil szerveződés az A Város Mindenkié mozgalom 2009-ben jön majd létre.⁴⁰ A tendencia mai napig tart, a jelenlegi lakhatási válság nem most kezdődött, hanem egy évtizedeken keresztül tartó folyamat eredménye. Így jutottunk el oda, hogy jelenleg több tízezer embernek nincs lakhatása.⁴¹

Bibó *Az európai társadalomfejlődés értelmében* írja, hogy „a tulajdon centrális vitakérdése a szocializmus és kapitalizmus harcának.”⁴² Úgy véli, hogy különbséget kell tenni valóságos tulajdon és mamutbirtok között. Előbbi a személyes szabadság kiteljesedését szolgálja, olyan tulajdon, ami az emberi élet alapvető feltétele, mint a lakás. A mamutbirtoknak nem ez a célja, hanem a más emberek fölé való hatalom kiterjesztése, más emberek ágenciájának korlátozása. Ebben az érvelésben a tulajdon és a szabadság újfent összekapcsolódik, melyben a két szélső érték, az egyéni tulajdon hiánya és a tőkekoncentráció, mind szabadságkorlátozó potenciállal bír.⁴³ És fordítva. Ez a gondolat a *Pénz* című munkájában is megjelenik, ahol a későkapitalizmus vonatkozásában⁴⁴ jut hasonló következtetésre. Zsidai szerint „Kialakul a „nagy vagyon” és a „tömegnyomor” ellentéte, a spekulációs vagyonszerzés, mely korkérdésekre a polgárság eredeti értékrendje már nem tud választ adni.”⁴⁵ Ugyan erős polgári és politikai szabadságok nélkül a szociális jogok nem lesznek érvényesíthetők, de ez *vica versa* is igaz. Bizonyos egzisztenciális biztonság hiányában, nem tudunk harcolni a szabadságunkért sem.

A lakhatásról szóló vita, ahogy a rendszerváltás körüli minden vita, az elitben zajlott, elit vita volt. Egyáltalán az, hogy mit lehet tematizálni és mit nem, egy szűk csoport döntésén alapult.⁴⁶ Megkerülhetetlen így szólni az elit szerepéről is ebben a folyamatban. Fábíán Áron és Matyasovszky-Németh Márton vizsgálta a rendszerváltás utáni magyar értelmiségi elit szerepét, Bibó *Elit és szociális érzék* c. tanulmánya alapján. Ebben Bibó aszerint érvel, hogy a mindenkori magyar elit nem tudja megtalálni azt az utat, ami a nem-elit csoportokkal való természetes és szerves kapcsolatot jelentené.⁴⁷ Így ahelyett, hogy ténylegesen megértené a nem-elit csoportok valós problémáit és helyzetét, egyfajta „szociális munkába” kezd, amit olyan érzületeire alapoz, mint a szánalom, sajnálat.⁴⁸ A szerzőpáros amellett érvel, hogy ez a szerep tovább öröklődött és a mai elitekre is igaz, így az elit belső és külső kultúrájának elemzésével „a populista retorika – akár csak egyes intézkedései – helyesebben érthető meg”.⁴⁹ Teljesen

³⁸ Győri Péter: Lakásrendszerünk kialakulása buktatókkal. In Ferge Zsuzsa – Várnai György (szerk.): Szociálpolitika ma és holnap, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 186-203. o. és Győri Péter: „Lakástörvény” – koncepció nélkül. In Beszélő, 1993/4. sz.

³⁹ 42/2000. (XI. 8.) Alkotmánybírósági határozat. és Kardos Gábor: A lakhatáshoz való jog. A nemzetközi jog felfogása és a magyar Alkotmánybíróság határozata. In Fundamentum, 2001/1. sz. 99-102. o.

⁴⁰ <https://avarosmindenkie.blog.hu/2010/11/02/magunkrol>

⁴¹ Pl.: Fadgyas-Freyler Petra: A hajléktalan emberek általános jellemzői és egészségi állapotuk egy adminisztratív adatbázis alapján. In Esély, 2017/3, 102-122. o.

⁴² Bibó 1986a: 585. o.

⁴³ Bibó 1986a.

⁴⁴ Bibó István: A pénz. In Vida István (szerk.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. I. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 203-221. o.

⁴⁵ Zsidai Ágnes: „Erőszak nélkül az erőszakellen”(Mannheim Károly és Bibó István kordiagnózisához). In Jogelméleti Szemle 2022/4. sz. 288-294. o.

⁴⁶ Arato 1992, Bozóki 2019.

⁴⁷ Fábíán Áron – Matyasovszky Németh Márton: Elit és szociális érzék a 21. századi Magyarországon, avagy milyen társadalompolitikát ajánl nekünk Bibó 2022-ben? In Majtényi László (szerk.): Bibó István és a 21. század Corvina Kiadó, Budapest, 2022, 204-213. o.

⁴⁸ Bibó István: Elit és szociális érzék. In Vida István (szerk.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. I. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 203-221. o.

⁴⁹ Fábíán–Matyasovszky 2022: 213. o.

egyetértve Fábíán és Matyasovszky-Németh állításaival érdemes lehet az elit szerepét így vizsgálni a rendszerváltás folyamatában is.

Amennyiben nem találjuk meg, különösen egy demokratikus rendszerváltás során, a közös igazságunkat, érdekünket, úgy a kialakuló rendszer, legyen az akármilyen szépen is körülbástyázott demokratikus intézményekkel, nem tud stabillá válni. A civil társadalomnak döntő jelentőségű szerepe van ebben. Amennyiben széles társadalmi csoportok nem képesek ebbe a térbe belépni, a közös ügyek felismerése elmarad, a rendszer instabil lesz.

III. Záró gondolatok

Hogyan lehet demokratikus civil társadalmat építeni ilyen körülmények között? Történelmi harcainkat gyakran nem tudjuk megváltoztatni – ez jelentős részben geopolitikai helyzetünkől fakad. Amikor egy ország belesodródik, vagy aktívan belép történelmi helyzetekbe, az mindig egyaránt jelent döntési és függőségi pozíciót is. Az azonban, hogy ezekről az eseményekről hogyan gondolkodunk, hogyan beszélünk, hogyan dolgozzuk fel és hogyan emlékezünk rájuk, már a mi felelősségünk. Bibó figyelmeztet: a valóság tényleges érzékelése a demokrácia egyik alapfeltétele.

Ez a rendszerváltás idején sem volt másként. Bár írásom több ponton kritikát fogalmaz meg az akkori elit döntéseivel, valamint a civil társadalom elitpozíciójával szemben, fontos hangsúlyozni: az ilyen értelmezések inkább a jelennek és jövőnek szólnak, nem az utólagos okoskodás szándékával születnek.

A rendszerváltás nyitott ugyan egy szabadságteli teret a civil társadalom számára, amelyben az szerveződhetett, formálódhatott, és saját diskurzusokat hozhatott létre, ám ez a tér nem vált hozzáférhetővé a társadalom szélesebb rétegei számára. A szerveződések többsége elitpozícióból indult, és a civil diskurzusok alakítói is főként ebből a körből kerültek ki. Ez nem önmagában elhatározás, hanem történelmi adottságok következménye is volt. Elég néhány példát kiemelni: míg Lengyelországban a Szolidaritás mozgalom támaszkodhatott az egyház – tehát egy széles társadalmi szövetet átfogó intézmény – támogatására, Magyarországon az egyházak ilyen szerepe meggyengült. Az '56 utáni időszakban felállított Munkásőrség gátolta a munkásszerveződést, míg Budapest túlméretezett fővárosként torzította a térbeli és lehetőségalapú viszonyokat. Mindezek fényében kijelenthető, hogy a civil szerveződés szabadsága ugyan formálisan megnyílt, de ténylegesen korlátos maradt – és ezeknek a korlátoknak világos, történetileg értelmezhető okai vannak.

Ez pedig hatással van a valóságérzékelésre – vagyis arra, amit Bibó „igazságalapnak” nevezett. Ha nincsenek szerves kapcsolatok a társadalmi csoportok között, hogyan lehetne becsatornázni az érdekeket? Hogyan jöhetne létre egy olyan konszenzus, amely a közös cselekvés alapjául szolgálhat?

Zsidai Ágnes helyesen ismerte fel, mennyire kulcsfontosságúak Bibó István gondolatai az új demokrácia építésében. Ha valóban demokratikus civil társadalmat akarunk, akkor a szabadság mellett újra kell építenünk a bizalmat, a kapcsolódás képességét és a közös igazságalapot – különben a szabadság térben létezik, de társadalmi valóságként sosem szilárdul meg.

Irodalomjegyzék

Alexander, Jeffery: The civil sphere. Oxford, Oxford University Press, 2007.

Arató András: Civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon. In Politikatudományi Szemle, 1992/2. sz. 53-81. o.

Bibó István: A Magyar Demokrácia Válsága. In Vida István (szerk.): Bibó István Válogatott Tanulmányok. Második Kötet 1945-1949, Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 5-79. o.

Bibó István: A pénz. In Vida István (szerk.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. I. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 203-221. o.

Bibó István: Az Európai Társadalomfejlődés Értelme. In Vida István (szerk.) Bibó István Válogatott Tanulmányok. Harmadik Kötet 1971-1979, B Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 7–123. o.

Bibó István: Elit és szociális érzék. In Vida István (szerk.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. I. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 203-221. o.

Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In Vida István (szerk.): Bibó István Válogatott Tanulmányok. Második Kötet 1945-1949, Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 569-620. o.

Bibó, István: Szabadságszerető ember: [1938-1940 körül kelt politikai tízparancsolat-próbálkozás].

Bozóki András: A disszidensek eszméi. In Bozóki András: Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon. L'Harmattan, Budapest, 2019, 154-166. o.

Bozóki András: A szamizdat lapok témái. In Bozóki András: Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon. L'Harmattan, Budapest, 2019, 100-109. o.

Bozóki András: Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon. L'Harmattan, Budapest, 2019.

Burke, Edmund: Töprengések a francia forradalomról. Atlantisz, Budapest, 1990.

Cohen, Jean L. – Arato, Andrew: The discontents of civil society In Jean L. Cohen – Andrew Arato (szerk.): Civil Society and Political Theory, MIT Press, Cambridge, 1992, 177-344. o.

Czeferner Dóra: 1913. A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten. In Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.) Magyarország globális története. 1869-2022. Corvina Kiadó, Budapest, 2022. 106-110. o.

Czifrusz Márton – Pósfai Zsuzsanna: Kritikus ponton? Önkormányzati lakásgazdálkodás a gazdasági világválság után. In Területi Statisztika. 2015/5. sz. 484-504. o.

Csunderlik Péter: 1980. Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot. In Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.) Magyarország globális története. 1869-2022. Corvina Kiadó, Budapest, 2022, 49-53. o.

Fábián Áron – Matyasovszky Németh Márton: Elit és szociális érzék a 21. századi Magyarországon, avagy milyen társadalompolitikát ajánl nekünk Bibó 2022-ben? In Majtényi László (szerk.): Bibó István és a 21. század. Corvina Kiadó, Budapest, 2022.

Fadgyas-Freyler Petra: A hajléktalan emberek általános jellemzői és egészségi állapotuk egy adminisztratív adatbázis alapján. In Esély, 2017/3. sz. 102-122. o.

Ferge Zsuzsa: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) Társadalmi riport 1996, TÁRKI, Századvég, Budapest, 1996, 414-443. o.

Fraser, Nancy: Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. In Craig J Calhoun (szerk.) Habermas And The Public Sphere, MIT Press, Cambridge, 1992, 109-143. o.

Gramsci, Antonio: Selection of Prison Notebooks. International Publishers, New York, 1971.
Győri Péter: „Lakástörvény” – koncepció nélkül. In Beszélő, 1993/4. sz.

Győri Péter: Lakásrendszerünk kialakulása buktatókkal. In Ferge Zsuzsa – Várnai György (szerk.): Szociálpolitika ma és holnap, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 186-203. o.

Habermas, Jürgen: Legitimációs problémák a modern államban In Habermas, Jürgen: Válogatott tanulmányok Atlantisz, Budapest, 1994, 183-222. o.

Habermas, Jürgen: Társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971.

Halbwachs, Maurice: A kollektív emlékezet és idő In Felkai Gábor (szerk.): Olvasókönyv a szociológia történetéhez I-II. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Új Mandátum könyvkiadó, Budapest, 2000.

Havel, Václav: Anti-political politics. In John Keane (szerk.): Civil society and state. Verso, London, 1988.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: A jogfilozófia alapvonalai vagy A természetjog és államtudomány vázlata. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Kardos Gábor: A lakhatáshoz való jog. A nemzetközi jog felfogása és a magyar Alkotmánybíróság határozata. In Fundamentum. 2001/1. sz. 99-102. o.

Kornai János: A posztoszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról. In Közgazdasági Szemle, 1992/6. sz. 489-512. o.

Kornai János: Transzformációs visszaesés. In Közgazdasági Szemle, 1993/7–8.

Locke, John: Két értekezés a kormányzatról. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

Marx, Karl: A tőke (részlet). In Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Ú-M-K, Budapest, 2000, 170-174. o.

Micknick, Adam: Letters from Prison and Other Essays. University of California Press, Berkeley, 1976, 135-148. o.

Negt, Oskar – Kluge, Alexander: Public Sphere and Experience Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere. London, University of Minnesota Press, 1993.

Tamás Gáspár Miklós: The disquisition on civil society. In Social Research, 1994/2. sz. 205-222. o.

Tocqueville, Alexis de: A demokrácia Amerikában. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.
Vajda Mihály: Civil társadalom és demokrácia. In Réz Pál (szerk.) Bibó emlékkönyv. Századvég, Budapest, 1991, 183-193. o.

Zsidai Ágnes: „Erőszak nélkül az erőszakellen” Mannheim Károly és Bibó István kordiagnózisához. In Jogelméleti Szemle, 2022/4. sz. 288-294. o.
<https://doi.org/10.59558/jesz.2022.4.288>

Zsidai Ágnes: A „szabadgondolkodó keresztény”. Bibó és a protestantizmus. In Jura, 2019/26. sz. 172-185. o.

Zsidai Ágnes: A moralitás mint módszer: Bibó István a leghumanistább és a legmorálisabb magyar gondolkodó. In Chronowski Nóra et al. (szerk.): A szabadságszerető embernek: Liber Amicorum István Kukorelli, Gondolat Kiadó, Budapest 2017, 404-415. o.

Zsidai Ágnes: Bibó István – Az államtudós és államférfi. In Tolle Lege, 2013/1. sz. 1-7. o.

Zsidai Ágnes: Bibó István jogbölcseleti hagyatékának rekonstrukciója. In Jog, Állam, Politika, 2011/3. sz.

Zsidai Ágnes: Jogi szuverenitáselmélet Horváth Barna és Bibó István jogbölcseletében. In Jogtudományi Közlöny 2013/12. sz. 601-609. o.

További források:

42/2000. (XI. 8.) Alkotmánybírósági határozat.

<https://avarosmindenkie.blog.hu/2010/11/02/magunkrol> (Utolsó letöltés: 2025. 11.13.)

Központi Statisztikai Hivatal: Előzetes adatok. A népesség és a lakások főbb jellemzői (országos és területi adatok) 2022.